

ВЫЗНАЧЭННЕ ПАНЯЦЦА "КРЫЛАТАЕ СЛОВА" Ё НЯМЕЦКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ ФІЛАЛАГІЧНЫХ ТРАДЫЦЫЯХ

Выраз "крылатае слова" ў значэнні "трапная хадзячая цытата" ўпершыню быў ужыты нямецкім пісьменнікам Фрыдрыхам Готлібам Клапштокам (1724–1803) у паэме "Месіяда" (1751–1773), а потым англійскім гісторыкам, філосафам і літаратурным крытыкам Томасам Карлейлем (1795–1881) у артыкуле аб Вальтары Скоце (1838). Тэрміналагічнае (resp. лінгвістычнае) значэнне гэты выраз набыў у аднайменнай кнізе "Geflügelte Worte" (1864) нямецкага філалага Георга Бюхмана (1822–1884), у якую былі ўключаны вядомыя цытаты з твораў нямецкай і сусветнай літаратуры. Вызначэнне крылатых слоў у Г. Бюхмана даецца наступным чынам: "Ein geflügeltes Wort ist ein in weiteren Kreisen des Vaterlandes dauernd angeführter Ausspruch, Ausdruck oder Name, gleichviel welcher Sprache, dessen historischer Urheber oder dessen literarischer Ursprung nachweisbar ist" ("Крылатае слова – гэта рэгулярна ўзнаўляльнае ў шырокіх колах грамадства выслоўе, выраз або імя з любой мовы, гістарычная крыніца або літаратурнае паходжанне якога вядома (даказваецца)") [14, S. XV]. Кніга Г. Бюхмана, якая вытрымала шмат выданняў з неабходнымі ўдакладненнямі, атрымала шырокую вядомасць і садзейнічала хуткаму пранікненню тэрміна "крылатае слова" ў іншыя мовы свету ўжо ў 80-я гады XIX стагоддзя (параўн.: нарвеж. *bevingede ord*, польск. *skrzydlate słowa*, рус. *крылатые слова*, серб./харв. *kri lata reč*, слав. *okridlená slová*, укр. *крилаті слова*, чэш. *okřídlená slová* і інш.).

У нямецкай філалагічнай традыцыі асноўнымі прыметамі крылатых слоў, якія былі акрэслены яшчэ Г. Бюхманам, з'яўляюцца рэгулярнае цытаванне (*dauernde Anführung*) у маўленні і дакладна вызначанае (*nachweisbar*) паходжанне – наяўнасць аўтара з ліку гістарычных асоб (*historischer Urheber*) ці літаратурнага тэкста-першакрыніцы (*literarischer Ursprung*) [14, S. XV]. Пад "рэгулярнае цытаваннем у маўленні" ў дэфініцыі крылатых слоў Г. Бюхмана разумеецца ўзнаўляльнасць, якая непадзельна звязана з устойлівасцю. Усе названыя вышэй прыметы з'яўляюцца лінгвістычна значнымі, што і дазваляе лічыць іх прымальнымі для несупярэчлівага адмежавання крылатых слоў ад іншых моўных адзінак. Яны складаюць аснову так званага "вузкага" падыходу да вызначэння крылатых слоў, што знайшоў адлюстраванне ў поглядах на крылатыя словы далёка за межамі нямецкай філалагічнай традыцыі.

У беларускім мовазнаўстве першым да праблемы крылатых слоў звярнуўся Ф.М. Янкоўскі, які ў 1960 г. выдаў зборнік "Крылатыя словы і

афарызмы (з беларускіх літаратурных крыніц)". У прадмове да зборніка "крылатымі словамі" аўтар назваў "не ўсякія хадзячыя выразы, а толькі тыя, што паходзяць з літаратурных крыніц" [12, с. 6] і характарызуюцца "надзвычайнай лаканічнасцю і вобразнасцю, выразнасцю і зразумеласцю" [12, с. 5]. У манаграфіі "Беларуская фразеалогія" (1981) Ф.М. Янкоўскім даецца ўжо іншае вызначэнне: "крылатыя выслоўі – афарызмы, створаныя палітычнымі і дзяржаўнымі дзеячамі, пісьменнікамі, вучонымі, г. зн. выслоўі, аўтараў якіх ведаем" [13, с. 8], дзе крылатыя словы фактычна атаясамліваюцца з афарызмамі.

У манаграфіі "Беларуская фразеалогія" (1978) А.С. Аксамітаў адзначае, што крылатыя словы "па сутнасці тыя ж прыказкі, толькі іх крыніцай з'яўляецца не фальклор, а мастацкая і публіцыстычная літаратура" [1, с. 13]. У кароткай энцыклапедыі "Беларуская ССР" (1981) "крылатымі" ён называе ўжо "трапныя словы, імёны міфалагічных і літаратурных персанажаў, вобразныя, устойлівыя лаканічныя выслоўі гістарычных асоб, пісьменнікаў, кароткія цытаты, якія сталі агульнымі" [2].

У "Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва" (1986) "крылатымі словамі" называюцца, паводле І.Я. Лепешава, "трапныя, устойлівыя словы, цытаты, афарызмы і выразы, якія атрымалі вялікае пашырэнне ў жывой мове; кніжнае паходжанне крылатых слоў – іх істотнае адрозненне ад прыказак і прымавак", пры гэтым дадаецца, што "вытокамі крылатых слоў сталі творы мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, вызначаны грамадскія і палітычныя дзеячы, антычныя і біблейскія міфы" [6]. У вучэбным дапаможніку "Фразеалогія сучаснай беларускай мовы" (1998) аўтар дае ім ужо наступнае вызначэнне: "Крылатыя словы – гэта трапныя, устойлівыя афарызмы кніжнага паходжання, у кожнага з іх ёсць свой аўтар", пры гэтым дадае, што "па традыцыі да крылатых выразаў адносяць і афарызмы з кніг свяшчэннага пісання і з грэчаскай міфалогіі" [8, с. 14]. Той ці іншы вядомы выраз можна лічыць крылатым "толькі пры ўмове, калі ён набыў "крылатасць" – выйшаў за межы твора, дзе пачынаў сваё жыццё, стаў вядомым для значнай часткі носьбітаў мовы і ўжываецца ў маўленні без спасыллак на яго аўтара" [7, с. 38; 8, с. 14].

У энцыклапедыі "Беларуская мова" (1994) "крылатымі словамі" называюцца, паводле А.Я. Міхневіча, "трапныя выразы літаратурнага паходжання, у якіх глыбіня думкі, значнасць жыццёвага назірання знітаваны з выразнай слоўнай формай і якія ўжываюцца (ці могуць ужывацца) нароўні з народнымі (фальклорнымі) прыказкамі і прымаўкамі" [9, с. 273].

У "Беларускай энцыклапедыі" (1999) "крылатыя словы" вызначаюцца як "устойлівыя, афарыстычныя, звычайна вобразныя словы, цытаты, выразы, якія атрымалі вялікае пашырэнне ў жывой мове; кніжнае паходжанне крылатых слоў – іх істотнае адрозненне ад прыказак і прымавак", пры гэтым дадаецца, што "крыніцы крылатых слоў – антычныя і біблейскія міфы, мастацкая і навуковая літаратура, вызначаны грамадскія і палітычныя дзеячы" [4].

У энцыклапедыі "Беларускі фальклор" (2005) Я.Я. Івановым адлюстраваны іншы погляд на вызначэнне крылатых слоў: "Крылатыя словы – распаўсюджаныя ў маўленні разнастайныя паводле зместу і граматычнай структуры ўстойлівыя выразы, якія характарызуюцца наяўнасцю аўтара ці пэўнай крыніцы паходжання (фальклорнай, літаратурнай, публіцыстычнай, навуковай ці інш.)" [3, с. 279].

Вызначэнне паняцця "крылатае слова" даецца таксама ў шэрагу тэрміналагічных слоўнікаў.

У "Слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў" (1983) М.А. Лазарука і А.Я. Ленсу "крылатыя словы" вызначаюцца як "трапныя вобразныя выказванні, якія сталі папулярнымі і ўжываюцца нароўні з прыказкамі і прымаўкамі; крылатыя словы паходзяць звычайна з літаратурных крыніц, з вуснапаэтычных твораў народа" [5, с. 80].

Паводле "Слоўніка лінгвістычных тэрмінаў" (1990) П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкага, Л.А. Антанюк, "крылатыя словы (выразы) – вобразныя выказванні грамадскіх дзеячаў, цытаты з мастацкіх твораў, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне накшталт прыказак і прымавак" [11, с. 72].

У даведніку "Тэорыя літаратуры ў тэрмінах" (2001) В. Рагойшы даецца наступнае вызначэнне крылатых слоў: "Крылатыя словы – разнавіднасць афарыстыкі; словы і выразы, якія трапна і выразна вызначаюць нейкую жыццёвую з'яву, даюць ёй эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку. Крылатыя словы звычайна набываюць ці могуць набыць шырокую вядомасць, накшталт народных прымавак. Яны блізкія да афарызмаў, Аднак, калі афарызмы – гэта цэлае меркаванне пра што-небудзь, то крылатыя словы – толькі частка меркавання. Да крылатых слоў адносяцца таксама вымоўныя імёны і прозвішчы шырокавядомых літаратурных персанажаў, трапныя найменні, мянушкі, звароты, выразы з айчыннага і замежнага пісьменства" [10, с. 158].

Такім чынам, пры вызначэнні паняцця "крылатае слова" беларускія даследчыкі вылучаюць наступныя прыметы:

1) паводле паходжання – "паходзяць з літаратурных крыніц", "афарызмы, выслоўі, аўтараў якіх ведаем", "выслоўі гістарычных асоб, пісьменнікаў", "імёны міфалагічных і літаратурных персанажаў", "кніжнае паходжанне", "творы мастацкай і публіцыстычнай літаратуры", "выказванні грамадскіх і палітычных дзеячаў", "антычныя і біблейскія міфы", "афарызмы з кніг свяшчэннага пісання і грэчаскай міфалогіі", "мастацкая і навуковая літаратура", "наяўнасць аўтара ці пэўнай крыніцы паходжання (фальклорнай, літаратурнай, публіцыстычнай, навуковай ці інш.)", "вуснапаэтычныя творы народа", "вымоўныя імёны і прозвішчы шырокавядомых літаратурных персанажаў", "трапныя найменні, мянушкі, звароты", "выразы з айчыннага і замежнага пісьменства";

2) паводле ўнутраных (структурных, семантычных і інш.) уласцівасцей – "лаканічнасць", "вобразнасць", "выразнасць", "зразумеласць",

"трагнасьць", "устойлівасьць", "кароткасьць", "агульнасьць", "афарыстычнасьць", "глыбіня думкі", "значнасьць жыццёвага назірання", "разнастайнасьць паводле зместу і граматычнай структуры" (немадэляванасьць), "вызначаюць нейкую жыццёвую з'яву", "эмацыянальна-экспрэсіўная ацэнка";

3) паводле функцыянальнай спецыфікі – "хадзячасць", "па сутнасці тыя ж прыказкі" (паводле ўжывання), "вялікае пашырэнне ў жывой мове", "ужываюцца (ці могуць ужывацца) нароўні з народнымі (фальклорнымі) прыказкамі і прымаўкамі", "распаўсюджанне ў маўленні", "папулярнасьць", "шырокае распаўсюджанне на штат прыказак і прымавак", "шырокая вядомасць на штат прыказак і прымавак".

Аднак такія прыметы, як "зразумеласьць", "трагнасьць", "глыбіня думкі", "значнасьць жыццёвага назірання", "вызначаюць нейкую жыццёвую з'яву" і г. д. не з'яўляюцца ўласна лінгвістычнымі (да таго ж яны не ўласцівыя ўсім крылатым выразам), а г. зн. не вызначаюць крылатыя словы як моўную з'яву.

Многія прыметы паводле зместу з'яўляюцца лінгвістычнымі, але абзначаюцца нелінгвістычнымі тэрмінамі (напрыклад, "хадзячасць", "папулярнасьць" і г. д.).

Не ўсе лінгвістычныя прыметы могуць выкарыстоўвацца як дыферэнцыяльныя, г. зн. такія, на падставе якіх крылатыя словы аб'ядноўваюцца ў асобную катэгорыю адзінак мовы / маўлення.

Пэўная колькасць лінгвістычных прымет уласціва ўсім крылатым словам. На падставе комплексу гэтых прымет крылатыя словы адназначна адмяжоўваюцца ад усіх іншых моўных адзінак, што дазваляе разглядаць такія прыметы як дыферэнцыяльныя (напрыклад, немадэляванасьць, якая праяўляецца ў "разнастайнасці паводле зместу і граматычнай структуры").

Іншыя лінгвістычныя прыметы характэрныя не ўсім крылатым словам. З іх дапамогай крылатыя словы дыферэнцыруюцца толькі ўнутры сябе (свайго класа адзінак). Да гэтых прымет можна аднесці "лаканічнасьць", "вобразнасьць", "выразнасьць", "кароткасьць", "агульнасьць", "афарыстычнасьць", "эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку" і г. д.

Не ўсе дыферэнцыяльныя прыметы маюць у існуючых дэфініцыях крылатых слоў аднолькавае тэрміналагічнае абазначэнне. Напрыклад, усе прыметы кшталту "паходзяць з літаратурных крыніц", "афарызмы, выслоўі, аўтараў якіх ведаем", "выслоўі гістарычных асоб, пісьменнікаў", "імёны міфалагічных і літаратурных персанажаў", "кніжнае паходжанне", "творы мастацкай і публіцыстычнай літаратуры", "выказванні грамадскіх і палітычных дзеячаў", "антычныя і біблейскія міфы", "афарызмы з кніг свяшчэннага пісання і грэчаскай міфалогіі", "мастацкая і навуковая літаратура", "наяўнасць аўтара ці пэўнай крыніцы паходжання (фальклорнай, літаратурнай, публіцыстычнай, навуковай ці інш.)", "вуснапаэтычныя творы народа", "вымоўныя

імёны і прозвішчы шырокавядомых літаратурных персанажаў", "трапныя найменні, мянушкі, звароты", "выразы з айчыннага і замежнага пісьменства" можна абагульніць як "наяўнасць аўтара і/або пэўнай тэкставай крыніцы паходжання (у тым ліку і фальклорнай)".

Прыметы "хадзячасць", "вялікае папырэнне ў жывой мове", "распаўсюджанне ў маўленні", "папулярнасць", "шырокае распаўсюджанне накітальт прыказак і прымавак", "шырокая вядомасць накітальт прыказак і прымавак" абазначаюць тое самае, што і "масавая ўжывальнасць (адносна шырока вядомасць)".

У прыметах, якія выражаюцца словамі "па сутнасці тыя ж прыказкі", "ужываюцца (ці могуць ужывацца) нароўні з народнымі (фальклорнымі) прыказкамі і прымаўкамі", маецца на ўвазе "ўзнаўляльнасць", г. зн. уласцівасць крылатых слоў не стварацца ў працэсе зносін, а ўзнаўляцца як гатовыя цэласныя адзінкі, што непадзельна звязана з іх "устойлівасцю".

Такім чынам, дыферэнцыяльнымі прыметамі крылатых слоў, на падставе якіх несупярэчліва размяжоўваюцца крылатыя і некрылатыя адзінкі, можна лічыць наступныя: 1) наяўнасць аўтара і/або пэўнай тэкставай крыніцы паходжання (у тым ліку і фальклорнай); 2) узнаўляльнасць, якая непадзельна звязана з іх устойлівасцю; 3) масавая ўжывальнасць (адносна шырокая вядомасць); 4) немадэляванасць.

Найбольш поўна комплекс гэтых прымет адлюстраваны ў вызначэнні крылатых слоў, якое належыць Я.Я. Іванову [3]. Мэтазгоднасць такой дэфініцыі крылатых слоў тлумачыцца тым, што ў ёй, па-першае, выкарыстоўваюцца толькі ўласна лінгвістычныя паняцці, па-другое, у якасці асноўнай прыметы крылатых слоў вызначаецца наяўнасць у іх канкрэтнага аўтара ці пэўнай тэкставай крыніцы паходжання (на падставе чаго крылатыя словы адназначна адмяжоўваюцца ад усіх іншых выразаў – устойлівых і свабодных), па-трэцяе, звяртаецца ўвага на тое, што крылатыя словы могуць быць разнастайныя па змесце і граматычным афармленні (г. зн. з'яўляюцца гетэрагенным немадэляваным моўным аб'ектам і не маюць цалкам ізаморфных звышслоўных адзінак), і, па-чацвёртае, заўважаецца, што крыніцай паходжання крылатых слоў з'яўляюцца не толькі літаратурныя, але таксама фальклорныя і іншыя тэксты.

Калі параўнаць крытэрыі вызначэння крылатых слоў у нямецкай і беларускай філалагічных традыцыях, можна ўбачыць, што ў германістыцы ўкараніліся дзве асноўныя прыметы крылатых слоў, акрэсленыя яшчэ Г. Бюхманам: (1) узнаўляльнасць, якая непадзельна звязана з устойлівасцю, і (2) дакладна вызначанае паходжанне – наяўнасць аўтара з ліку гістарычных асоб ці літаратурнага тэкста-першакрыніцы. "Бюхманаўскі" падыход да вызначэння крылатых слоў з'яўляецца на сённяшні дзень класічным, у тым ліку і ў розных славянскіх філалагічных традыцыях (рускай, украінскай,

польскай і інш.). У беларусістыцы быў часткова ўлічаны вопыт нямецкай філалагічнай традыцыі, але дагэтуль не склалася адзінага пункту погляду на вызначэнне паняцця "крылатае слова".

Літаратура

1. *Аксамітаў, А.С.* Беларуская фразеалогія / А.С. Аксамітаў. – Мінск.: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
2. *Аксамітаў, А.С.* Крылатыя словы / А.С. Аксамітаў // Беларуская ССР: кароткая энцыклапедыя: у 5 т. – Мінск.: БелСЭ, 1981. – Т. 4. – С. 300.
3. *Іваноў, Я.Я.* Крылатыя словы / Я.Я. Іваноў // Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск.: БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 729–730.
4. Крылатыя словы // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. – Мінск.: БелЭн, 1999. – Т. 8. – С. 507.
5. *Лазарук, М.А.* Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў: дапам. для настаўнікаў / М.А. Лазарук, А.Я. Ленсу. – Мінск.: Народная асвета, 1983. – 191 с.
6. *Лепешаў, І.Я.* Крылатыя словы / І.Я. Лепешаў // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. – Мінск.: БелСЭ, 1986. – Т. 3. – С. 137.
7. *Лепешаў, І.Я.* Крылатыя словы і фразеалагізмы / І.Я. Лепешаў // Роднае слова. – 1992. – № 9. – С. 38–41.
8. *Лепешаў, І.Я.* Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: вучэб. дапам. для філал. фак. ВДУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск.: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
9. *Міхневіч, А.Я.* Крылатыя словы / А.Я. Міхневіч // Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск.: БелЭн, 1994. – С. 273–274.
10. *Рагойша, В.* Тэорыя літаратуры ў тэрмінах: дапам. / В. Рагойша. – Мінск.: БелЭн, 2001. – 348 с.
11. *Сцяцко, П.У.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк. – Мінск.: Вышэйшая школа, 1990. – 224 с.
12. *Янкоўскі, Ф.* Крылатыя словы і афарызмы (з беларускіх літаратурных крыніц) / Ф. Янкоўскі. – Мінск.: Выд-ва АН БССР, 1960. – 135 с.
13. *Янкоўскі, Ф.М.* Беларуская фразеалогія / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск.: Народная асвета, 1981. – 79 с.
14. *Büchmann, G.* Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes / G. Büchmann. – 32 Aufl. – Berlin: Haude & Spencersche Verlagsbuchhandlung, 1972. – XVI, 1039 S.